

UOT: 811.112.2

SƏDAQƏT CUMAYEVA *

MÜASİR ALMAN DİLİNİN SAİT FONEMLƏRİNİN KOMBİNATOR
VARIANTLARININ NƏTİCƏLƏRİ

XÜLASƏ

Alman dilinin sait fonemlərinin variantlarının müəyyən olunması dilin fonotaktik modelinin nə qədər hərtərəfli işlənib-hazırlanmasından da asılıdır. Dilin (axırıncının) səs tərəfinin struktur-fonoloji təhlili təkcə elə məqsədləri qarşıda qoymur ki, dilin hesabına bilən vahidlər çoxluqlarından yüz minlərlə söz və söz-formalar qurmağa imkan verən kombinasiya qaydalarının yığınını müəyyən etsin. Məqalə alman dilində sait fonemlərin kombinasiyasından və onların sözdə qabiliyyətindən bəhs edir. Sait fonem kombinasiyası sözün tərkibində də ola bilər. Hər saitin tam kombinator xarakteristikalarını əldə etmək və onların kombinator variantlarını müəyyən etmək, onların öz aralarında akustika – artikulyasiya cəhətdən nə qədər fərqləndiklərini aydınlaşdırmaq zəruridir. Kombinasiya tək bir sözdə qarşıya çıxsa belə, o yol verilə bilən hesab edilir. Əgər bu və ya başqa birləşmə yalnız əcnəbi adlarda, coğrafi adlarda aşkar edilmişsə, o hesaba alınmır. Təhlil zamanı isimlərin hal şəkilçiləri və fellərin şəxs formaları da nəzərə alınmışdır. Məqalədə Azərbaycan və alman dillərinin materiallarından bəhs edilir. Tədqiqatın nəticələri məqalədə qeyd edilir.

Açar sözlər: fonemlərin kombinator variantları, kombinasiya, prevokal və postvokal konsonant birləşmələri

Giriş: Alman dilinin sait fonemlərinin variantlarının müəyyən olunması dilin fonotaktik modelinin nə qədər hərtərəfli işlənib-hazırlanmasından da asılıdır. Dilin (axırıncının) səs tərəfinin struktur-fonoloji təhlili təkcə elə məqsədləri qarşıda qoymur ki, dilin hesabına bilən vahidlər çoxluqlarından yüz minlərlə söz və söz-formalar qurmağa imkan verən kombinasiya qaydalarının yığınını müəyyən etsin. Məlum olduğu kimi, sintaksis genişlənmiş nitqdə hər bir kəlmənin valent xüsusiyyətlərini və vahidlər arasında qarşılıqlı münasibətləri aşkar edir. Fonologiyada da hər bir fonemin kombin atorkasını öyrənmək üçün xüsusi bölmə olmalıdır. Kombinatorika üzrə tədqiqatların vəzifəsi, bir tərəfdən, tipik və tipik olmayan birləşmələrin, başqa tərəfdənsə, yol verilə bilən və yol verilə bilməyən birləşmələrin müəyyən olunmasıdır ki, bu dillərin ümumi tiptologiyası üçün yeni perspektivlər açıq (Harris: 1961, s.).

V və K simvollarının yerinə nəzəri olaraq alman dilinin 17 sait və 23 samitinin hər biri işlənə bilər. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, müəyyən edilsin ki, verilmiş modellərdən hansı, dildə faktiki olaraq təmsil olunmalıdır. Alman saitlərindən hansının kombinasiya qabiliyyəti necədir. Kombinasiya tək bir sözdə qarşıya çıxsa belə, o yol verilə bilən hesab edilir. Əgər bu və ya başqa birləşmə yalnız əcnəbi adlarda, coğrafi adlarda aşkar edilmişsə, o hesaba alınmır. Təhlil zamanı isimlərin hal şəkilçiləri və

fellərin şəxs formaları da nəzərə alınmışdır. Aşağıda əldə olunmuş nəticələr verilir.

Saitlər VKKK modeli üzrə kombinasiyalarda elə xüsusiyyətlər bürüzə verir ki, onları tiplərdən fərqləndirir. Bu hər şeydən əvvəl alman dilində yol verilə bilən birləşmələrin sayına aiddir. Nəzəri olaraq bu, $14 \cdot 23^3 = 14 \cdot (217 \cdot 22 \cdot 23) = 14 \cdot 10626$ təşkil edir. Lakin real olaraq bu tip üzrə cəmi 395 birləşmə aşkar edilmişdir, özü də 51 kombinasiyada postvokal konsonant birləşmələrinin bütün üzvləri küylü samitdir. Bütün qalan hallarda konsonant birləşmələrin bir, ya da iki, nadir halda bütün üzvləri sonantdır. (Veysəlov: s.326)

Təhlil göstərir ki, bütün modellər üzrə uzun saitlərin əhəmiyyətsiz sayda birləşmələri var. 395 kombinasiyadan uzun saitlərin payına cəmi 15-i düşür. Burada ən böyük aktivlik $|\varepsilon|$ saitinə məxsusdur. – 115 birləşmə; sonra (a) saiti gəlir – 85 birləşmə; (v) saitinin 51, (o) -nın 37, (ı) -nın 34 kombinasiyası var. Qeyd etmək zəruridir ki, $|\varepsilon|$, $|\alpha|$, $|\nu|$ və $|\iota|$ saitlərinin üçüzlü postvokal samit birləşməsi ilə bu qədər yüksək birləşəbilməsi göstərilən saitlərin “in”, “im”, “ob”, “ur”, “un”, “um”, “er”, “ab”, “an”, “ent”, “alt”, “ost”, “ir” və s. morfemlərində görünməsi ilə bağlıdır. Bu saitlərin kombinatorikası morfem həddlərində öyrənilsə, onlar belə aktivliyə malik olmayacaq. Aşağıda saitlərin samitlərlə üçüzlü birləşmələrlə VKKK modeli üzrə kombinasiyasının cədvəli verilir (Veysəlov, s. 327).

* AMEA Dilçilik İnstitutu Hind-Avropa dilləri şöbəsi, elmi işçi; sedaqet.aytacli@mail.ru

Cədvəl 1

Saitlət	Üçüzvlü samit birləşmələr
/ɛ/	stç, r̄st, pst, lfg, lfm, lfr, lft, kbr, ltm, lsm, l̄sm, l̄fb, lsç, ltl, ksts, k̄ft, lsd, lsg, lsl, lsn, kst, lsp, lst, lfm, ktl, lpl, lfv, ltsl, mpd, mbl, ktr, mbr, mst, msl, m̄ft, ksp, ksn, ksz, lph, ntç, ntl, ndr, n̄br, lpm, n̄st, nkl, nsd, nsh, lbr, nsl, ntf, lçv, nth, ntk, ntl, ntm, ldr, ntn, ntp, ntr, ntz, lff, nt̄, ntf, ntt, ntts, ntsb, ntsv, rpf, rbf, rpl, rbr, r̄pl, rps, rtb, rdr, rfr, rfv,
/a/	nbr, ndl, ndr, n̄st, nxv, n̄kl, npr, nsb, nsg, nsh, nsk, n̄ft, nst, ntr, ntl, ntv, n̄ks, pdr, ptl, pgr, pkç, pkr, ppl, p̄l, p̄p, p̄ft, tpr, ptv, lbr, lfr, lgr, lkm, l̄v, l̄ft, lpd, lpn, lpz, lkv, lsb, lsd, lsf, ltb, lsl,
/a/	mbl, mbr, mpl, msd, mzl, m̄ft, rkl, rkv, rkt, rm̄g, imf, rml, rm̄j, rmz, mt, mf, mh, rtr, rks, vtsf, l̄bl, skl, jpl, str, kst,
/V/	pft, xtd, lbr, l̄ft, ltr, mbl, mbr, mdr, mfl, mfr, mgl, mgr, rsf, mkl, mkr, mpfl, mpr, mkv, m̄l, m̄m, m̄n, m̄r, m̄v, m̄p, m̄t, mtr, nbl, nbr, nkr, nfl, nfr, ngl, ngn, nḡt, nst, nkl, nkr, rsb,
/ɔ/	pgl, psk, pst, pst̄s, ktr, ftr, lbr, lsh, lsn, ltm, msk, ndr, rpk, rdn, rpl, rsk, rtl, trtn, rtr, stb, std, stf, stg, sth, stl, stm,
/i/	k̄ft, lgn, lsf, mbr, mpfl, mpl, mpr, mst, m̄ft, msv, t̄ft, nbr, nkr, ndr, nfl, ngr, nkl, nk̄v, nkr, nsb, n̄r, nsg, nsk, nsp, nst,
/œ/	k̄sl, lfk, rtç, rtl, stl, str
/ø:/	l̄l̄l, rdt, str, rtl
/y/	gtr, ksk, lft
/y:/	çtl, gtr, çtr
/ı:/	Str
/e:/	rt̄sb, rt̄sg, stl, rtm, rst, sta, rt̄st
/o:/	pst, rdr
/a:/	rtl, rtsn, rt̄st
/u:/	lst, r̄jv, r̄ft

Anlautda saitlərin dörd və dördüzvlü samit birləşməsindən qabaq reallaşdığı kombinasiyalar alman dilində çox azdır. Lüğətdə 39 dördüzvlü birləşmə (ɛ) saiti ilə, 15-i |a| saiti ilə, 8-i |ɔ| ilə, 5-i /u/ və /e:/ ilə, 4-ü /i/ ilə, 2-i /ø/ saiti ilə tapılmışdır. Bu

kombinasiyalarda başqa saitlər qarşıya çıxmır. Dörd və dördüzdən artıq üzvlü samit birləşmələri 2-ci cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2

Saitlər	Dörd və daha çox dördüzvlü samit birləşmələr
1	2
/ɛ/	rksl, lpsl, lpt̄sr, lmpt, lmsf, lms̄h, lstl, lstr, lfst, lksl, nstl, nstr, nt̄bl, nt̄fr, nt̄gl, r̄jtr, ntkr, ntpfl, nt̄l̄, nt̄p, nt̄l̄, nt̄ft, nt̄fsv, r̄b̄er, rkst, rmsl, mst, m̄tsb,
/a/	l̄t̄fr, l̄ptr, lt̄gl, lt̄kl, lt̄pr, m̄str, r̄nsb, m̄st, m̄sh, m̄gt, m̄sr, m̄tr, m̄sl, nspr, r̄fst,
/ɔ/	p̄str, n̄stm, r̄t̄ft, st̄fl, st̄fr, st̄pr, st̄sl, st̄sv
/u/	m̄j̄pr, n̄j̄tr, nt̄fr, n̄stv, r̄j̄pr
/i/	nsbr, n̄stm, n̄str, nskr
/o:/	lskr, m̄ft
/e:/	r̄stl, r̄stm, s̄j̄tr, st̄j̄r

Saitlər inlautda. Hər şeydən əvvəl belə bir suala cavab vermək lazımdır ki, hansı saitlər və onların birləşmələri inlaut mövqeyində saitdən əvvəl gələ bilər. Nəzəri olaraq 322 mümkün olan belə birləşmədən (14·23) lüğətdə cəmi 274-ü aşkar edilmişdir. 48 KV modeli üzrə yol verilməyən kombinasiyadan 14-ü /η/ + bütün saitlər və /s/ + bütün saitlər, 19-u /x/ + /a/, /ɔ/, /v/, /u:/, ε/, ø:/, /œ/, /y:/ və /y/ saitlərinin, 5-i /ç/+ /u:/, /u/, /e/, /œ/, /y/ saitlərinin, 6-sı /ts/+ /o:/, /ø/, /œ/, /y/, /u/ və /e/ saitlərinin payına düşür. /b/, /p/, /v/, /f/, /z/, /d/, /t/, /l̄/, /g/, /k/, /h/, /m/, /n/, /l̄/, /r/ və /ts/ saitləri alman dilinin bütün saitləri ilə birləşməyə girir.

Başlangıç ikiüzvlü konsonant birləşməsi prevokal mövqedə bir qədər başqa mənzərəyə malikdir. Nəzəri olaraq mümkün 7084 (23² · 14 = (22·23) · 14 = 506 · 14 = 7084) saitlərin saitlərlə başlangıç prevokal birləşmələrindən lüğətdə faktiki olaraq cəmi 360-ı aşkar edilmişdir. Bu, VKK modeli üzrə birləşmələrdən 8 kombinasiya azdır. Əgər 7084-dən KV modeli üzrə yolverilməz birləşmələri çıxsaq (onlar cəmi 48 idi), onda 7086 (7084-48) əldə edərik. Bu o deməkdir ki, VKK-də ikinci olan samitin alman dilinin qalan bütün saitləri ilə birləşməsi yolverilən olması şərti ilə və eləcə də birləşmələrin üzvlərinin yerini dəyişməklə, 7036 kombinasıyanın olacağını gözləmək olardı. Amma, yuxarıda göstərdiyi kimi, onların sayı faktiki olaraq 360-a bərabərdir.

Kombinasiyaların bu sayı ona görə mümkündür ki, alman dilində anlautda prevokal mövqedə 41 iki-

üzlü konsonant birləşməsi var. Özü də 23 kombinasiyada həmin birləşmələrin ikinci üzvü [m], [n], [l] və [R] samitlərindən biri olur. [y:] və [y] saitləri, eləcə də [u] irəlində gedən [r] və [y:] birləşməsi ilə birləşməyə yol vermirlər, (m)-dən qabaq, (i:) isə (pfl)-dən sonra qarşıya çıxırlar. (kv)-dən sonra yalnız [a:], [o:], [e:] və [a] mümkündür. [gn] birləşməsi [a:], [o:], [e:], [ɔ] və [u:] - dan qabaq, qarşıya çıxır, [gm]-ə isə yalnız [u] və [y] -dan qabaq yol verilir, [tv] -yə isə [ɛ], [i:] və [ɪ]-dən qabaq, özü də yalnız alınmalarda yol verilir. [a:], [a] [o:], [ɛ], [y:], [i:] və [ɪ] [ps]-dən sonra, [ɔ], [œ], [y], [i:], [ɪ] və [ɛ] isə [pfr]-dən sonra reallaşır. [sts], [sl], [ps], [pt], [vn], [vl], [vj], [tv] və [sk] ikiüzlü samit kombinasiyalarının sonrakı saitlərlə birləşməsi nadir hadisədir. Onların əksəriyyəti yalnız alınma sözlərdə mümkündür. Görünür, belə bir hal G.Auqust üçün onları alman dilində mümkün olan birləşmələr sırasına daxil etməməyə əsas olmuşdur. (August: s.34-47). Lakin alimin belə qərarı ilə razılaşmaq olmaz belə ki, bu birləşmələr sözlərin fonetik simasının, almanların nitqində ən çox qarşıya çıxan bir hissəsini təşkil edir. Müq. et: “Szene”, “skandinavisch”, “slavisch” və s.

Nəticə: Özlüyündə aydındır ki, saitlərin kəmiyyətə və keyfiyyətə dəyişəbilməsi müəyyən dərəcədə qonşu samitlərin xarakterindən asılıdır.

1. Saitlər sözlərin mütləq başlanğıcında vurğu altında bir samitdən qabaq, ya da onların birləşməsindən qabaq reallaşır;

2. Anlautda vurğulu mövqedə bir kar samitdən qabaq, ya da samitlər birləşməsindən qabaq reallaşır;

3. Əvvəlkindən hər şeydən əvvəl vurğusuzluğu ilə və deməli, kəmiyyət barəsində reduksiya ilə fərqlənir. Saitlər samit birləşməsindən əvvəl, demək olar ki, qarşıya çıxır, lakin birinci, ikinci və üçüncü vurğudan qabaqki hecəda ola bilər. Reduksiya Azərbaycan və rus dillərindəki qədər güclü olmasa da, vurğudan qabaqki hecəda saitın zəifləməsi onun güclənməsinə gətirib-çıxarmır;

4. Sait interkonsonant vəziyyətində olur. Bu halda (bu zaman) solda dayanan samitin əvəzinə cingilti samit olduğu kimi, kar samit də görünə bilər;

5. Saitlər sözlərin mütləq qurtaracağında fasilədən qabaq vurğu altında reallaşır. Əsl alman sözlərində nadir hallarda istifadə olunur (işlənir).

Beləliklə, hər saitə tam kombinator xarakteristikalarını əldə edərək və onların kombinator variantlarını müəyyən edərək, onların öz aralarında akustika – artikulyasiya cəhətdən nə qədər fərqləndiklərini aydınlaşdırmaq zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. August G. (1971). Über die Kombination der Phonemsequenzen bei Monemen // LB., №11, 34-47 S.
2. Вейсалов (Вейсъялли) Ф.Я. Вариативность гласных фонем современного немецкого языка (экспериментальные данные и теоретические проблемы). ДД. “Seçilmiş əsərləri”, c. 212-522.
3. Harris Z. (1961). Structural linguistics. Chicago.

Sadagət JUMAYEVA

THE RESULTS OF COMBINATORY VERSIONS OF VOWEL PHONEMES IN MODERN GERMAN

SUMMARY

The article talks about the combination of vowels and vowels in the German language. The combination of sound phonemes can also be found in the word. It is necessary to obtain the complete combinator characteristics of each site and to determine their combinatorial variants and to clarify how they differ in their acoustic-articulation. Even if the combination appears in a single word, it is considered acceptable. If this or that combination is found only in foreign names, geographical names it is not counted. The formulas of the nouns and the personal forms of the verbs were also taken into account in the analysis. The article deals with the materials of Azerbaijani and German languages. The results of the study are stated in the article.

Key words: combinatorial variants of the phoneme, combination, prevokal und postvocal consonant compounds

Садагат ДЖУМАЕВА

**КОМБИНАТОР ГЛАСНЫХ ФОНЕМ СОВРЕМЕННОГО НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА
РЕЗУЛЬТАТЫ ВАРИАНТОВ****РЕЗЮМЕ**

В статье рассказывается о сочетании гласных и гласных в немецком языке. Сочетание звуковых фонем также можно найти в слове. Необходимо получить полные характеристики комбинатора каждого участка и определить их комбинаторные варианты, а также выяснить, как они отличаются по своей акустической артикуляции. Даже если комбинация появляется в одном слове, она считается приемлемой. Если та или иная комбинация встречается только в иностранных именах, географических названиях, она не учитывается. В анализе также учитывались формулы существительных и личные формы глаголов. В статье рассматриваются материалы азербайджанского и немецкого языков. Результаты исследования зафиксированы в статье.

Ключевые слова: комбинаторные варианты фонема, комбинация, превокальные и поствокальные консонантные сочетания.